

Ks. JAN PIETRZYKOWSKI SDB
UKSW, Warszawa

ROZWÓJ POLSKOJEZYCZNEJ HISTORIOGRAFII SALEZJAŃSKIEJ

1. TRUDNE POCZĄTKI

Trudno jest pisać o początkach polskiej historiografii, ponieważ brakowało tradycji naukowych w Zgromadzeniu ks. Bosko. Ubogie, stawiające pierwsze kroki Towarzystwo Salezjańskie na ziemiach polskich nie mogło sobie pozwolić na zapewnienie drogich studiów nawet dla wybitnych współbraci. Kształcono na uniwersytetach tylko zdolniejszych młodych księży i kleryków w celu przygotowania własnych nauczycieli do szkół salezjańskich i zapewnienia właściwego funkcjonowania domów formacyjnych, jak nowicjat czy studentat filozoficzny. Większość studentów salezjańskich poprzestawała tylko na uzyskaniu dyplomów wymaganych do nauczania w szkołach średnich, natomiast do zdobywania stopni naukowych przełożeni zakonni nie przykładali większej wagi¹.

Salezjanie polscy posiadali swoje domy zakonne także w miastach uniwersyteckich, np. w Krakowie, Warszawie, Wilnie, Poznaniu i Lwowie. Na tamtejszych uniwersytetach studiowali księża i klerycy, odbywający praktykę pedagogiczno-duszpasterską. Do 1939 r. studia uniwersyteckie z dyplomem magistra na tych uczelniach ukończyło dla potrzeb Zgromadzenia ponad 20 salezjanów. W innych uczelniach i seminariach nauczycielskich kształcili się nauczyciele zawodów, muzyki i śpiewu².

¹ Do Centralnych Studentatów Teologicznych w Turynie i w Rzymie wysyłano tylko zdolniejszych kleryków. Kończyli tam studia ze stopniem licencjata lub doktora z filozofii, teologii lub prawa kanonicznego. Pozostałych teologów kierowano do domów w tych miastach, które posiadały Wyższe Seminarium Duchowne, jak Przemyśl, Łódź, Płock, Warszawa. Alumni mieszkali w swoich zakładach salezjańskich i dochodzili do seminariów na wykłady i ćwiczenia. W ten sposób obniżano koszty inspekcji ponoszone za kształcenie kleryków. Stosowana praktyka nie była zgodna z prawem partykularnym, które zalecało formację intelektualną w salezjańskich studentatach. Por. *Regulaminy Towarzystwa Salezjańskiego*, Warszawa 1925, art. 326.

² Por. J. Pietrzykowski, *Salezjańskie środowisko historyczne*, w: *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. 6, red. J. Walkusz, Lublin 2007, s. 131–132.

W pierwszym okresie działalności salezjanów w Polsce, łatwiej jest wspomnieć księży, którzy zajmowali się historią, niż opracowywać ich historiografię. Jednym z księży-pionierów, którzy podjęli badania nad przeszłością, był August Hlond. Podczas studiów filologicznych na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie zbierał materiały do biografii ks. Augusta Czarторыskiego. Z powodu braku czasu i stabilności miejsca, nowych zajęć, obowiązków jako przełożonego, nie mógł ukończyć podjętych studiów, a także wspomnianego życiorysu³.

Zadania opracowania postaci ks. Augusta Czarторыskiego podjął się dopiero ks. Jan Ślósarczyk (1895–1971), który w 1920 r. rozpoczął studia historyczne na Uniwersytecie Jagiellońskim, dojeżdżając z Oświęcimia (1920–1923), a następnie dochodząc ze studentatu filozoficznego w Krakowie, gdzie pełnił obowiązki asystenta kleryków. W 1924 r. ks. Ślósarczyk uzyskał dyplom nauczyciela i pracował w gimnazjach salezjańskich w Różanymstoku (diecezja wileńska), Oświęcimiu i Sokołowie Podlaskim (diecezja siedlecka)⁴. Dodatkowo w wolnym czasie odbył kwerendę w Archiwum Centralnym Zgromadzenia w Turynie i na podstawie zgromadzonego materiału i literatury, głównie w języku włoskim, opracował solidną książkę *August Czarторыski. Książę — salezjanin*, wydaną

³ W latach 1905–1907 ks. Hlond był kapelanem Schroniska im. Księcia Aleksandra Lubomirskiego w Krakowie i dodatkowo studiował na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego, zaliczając cztery semestry i seminaria ze sławistyki, germanistyki i literatury polskiej. Po przeniesieniu do Przemyśla (1907–1909) kontynuował studia na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie. Kolejnym miejscem posługi ks. Hlonda był Wiedeń, gdzie pełnił obowiązki dyrektora (1909–1919) i inspektora prowincji austriacko-węgierskiej (1919–1922). Por. S. Kosiński, *Schemat biograficzny kard. Augusta Hlonda, prymasa Polski 1881–1948*, *Nasza Przeszłość* 42(1974), s. 10–11; S. Wilk, *Rys biograficzny kardynała Augusta Hlonda*, w: *Prymas Polski August Kardynał Hlond*, red. J. Josefowski, Katowice 1992, s. 14–15; S. Zimniak, *Dusza Wybrana. Salezjański rodowód Kardynała Augusta Hlonda Prymasa Polski*, Warszawa–Rzym 2003, s. 37.

⁴ J. Ślósarczyk od 1905 r. uczył się w gimnazjum salezjańskim w Oświęcimiu i w Radnej (Słownia). Tam też odbył nowicjat i 5 sierpnia 1912 r. złożył pierwszą profesję zakonną, a następnie studiował filozofię. W 1913 r. zdał maturę w Liceum im. Jana Sobieskiego w Krakowie. Teologię studiował w Lamuei na Sardynii i na Sycylii. 7 września 1919 r. przyjął święcenia kapłańskie w San Gregorio koło Catanii. Po powrocie do Polski w latach 1924–1926 był radcą szkolnym w Różanymstoku, następnie wrócił do Oświęcimia na nauczyciela i katechetę. W latach 1929–1939 jako dyrektor pracował w Sokołowie Podlaskim i dodatkowo od 1934 r. był radcą inspektorialnym. Następnie w trudnych latach II wojny światowej i rządów komunistycznych w Polsce kierował Inspektorią św. Jacka w Krakowie (1941–1957). Przeniesiony na Śląsk do Pogrzebienia był tam dyrektorem (1957–1966) i rezydentem (1966–1970). Ostatni okres życia przeżył w domu nowicjackim w Kopcu koło Częstochowy i tam zmarł 18 grudnia 1971 r. Por. J. Długołęcki, A. Świda, *Nekrolog Salezjanów Polskich 1891–1976*, Kraków–Łódź 1976, s. 427–428; A. Świda, *Inspektorzy polskich prowincji salezjańskich*, cz. 1, Warszawa 1989, s. 107–126; R. Woźniak, *Prywatne Męskie Gimnazjum i Liceum ks. Salezjanów im. Henryka Sienkiewicza w Sokołowie Podlaskim (1915) 1925–1948*, Lublin 1992, s. 46–47, mps Archiwum Salezjańskie Inspektorii Warszawskiej [dalej: ASIW].

w 1932 r. w Warszawie. Do tej pory jest to najwartościowsze opracowanie tego pierwszego błogosławionego-wyznawcy, salezjanina Polaka⁵.

Ksiądz Jan Ślósarczyk po długoletnim inspektorstwie (1941–1957) został przeniesiony do domu zakonnego w Pogrzebieniu na Górnym Śląsku i tam jako dyrektor (1957–1966) i rezydent (1966–1970) opracował w siedmiu tomach dzieje Towarzystwa Salezjańskiego w Polsce. Autor umiejętnie wykorzystał dostępne krajowe źródła proveniencji salezjańskiej, centralne i lokalne, oraz zamieścił źródła wtórne, tj. obszernie relacje i sprawozdania współbraci. Poza placówkami salezjańskimi w poszczególnych tomach, ks. Ślósarczyk uwzględnił także domy siostr salezjanek⁶.

Z innych salezjanów okresu międzywojennego, którzy opublikowali wyniki swoich badań na uwagę zasługuje ks. Mikołaj Kamiński (1911–1986) z inspektorii warszawskiej. Studia polonistyczne ukończył w roku 1937 na Uniwersytecie Warszawskim, a pracę magisterską *Jan Dantyszek — człowiek i pisarz* wydrukował w „Studiach Warmińskich”. Ponadto opracował pierwszą monografię Łądu, *Dawne opactwo zakonu cystersów w Łądzie nad Wartą. Zarys dziejów i zabytków sztuki*, Łąd 1936⁷.

Salezjanie polscy pierwszego pokolenia — i nie tylko — wykazywali się znajomością dziejów ojczystych, jak również i historii Zgromadzenia. Wielu z nich jako amatorzy publikowali dla doraźnych potrzeb. Z tych powodów ukazywały się drukiem niewielkie prace związane z odbudową obiektów, rocznicami, jubileuszami lub uroczystościami kościelnymi.

Do jednych z pierwszych i wartościowych opracowań należy zaliczyć *25-lecie działalności salezjańskiej w Polsce*, które ukazało się z okazji obchodów srebrnego jubileuszu. Według ks. Kazimierza Szczerby, jego autorem miał być ks. Ignacy Antonowicz (1890–1941). Autor lub autorzy ukazali dzieje Towarzystwa Salezjańskiego na ziemiach polskich poprzez chronologiczne przedstawienie początków i rozwoju piętnastu placówek. Na końcu dołączono do nich krótką informację o polskich zakładach za granicą (Ramsey, Londyn, Adampol). Publi-

⁵ 25 kwietnia 2004 r. w Rzymie Jan Paweł II beatyfikował ks. Augusta Czartoryskiego. Por. S. Wilk, *Błogosławiony August Czartoryski — patron trudnego powołania*, w: *Błogosławiony ksiądz August Czartoryski patron trudnego powołania*, red. S. Wilk, Lublin 2006, s. 8.

⁶ J. Ślósarczyk, *Historia Prowincji świętego Jacka Towarzystwa Salezjańskiego w Polsce*, t. 1: *Pierwsi polscy salezjanie*, Pogrzebień 1960, ss. 307; t. 2: *Lata międzywojenne 1919–1939*, Pogrzebień 1960, ss. 667; t. 3: *Wojna 1939–1945*, Pogrzebień 1966, ss. 435; t. 4: *Z lat wojennych 1939–1945*, Pogrzebień 1966, ss. 689; t. 5: *Martyrologium 1939–1945*, Pogrzebień 1968, ss. 615; t. 6: *Dwudziestopięćciolecie powojenne 1944–1969*, Pogrzebień 1969, ss. 601; t. 7: *Dwudziestopięćciolecie powojenne 1944–1969*, Pogrzebień 1969, ss. 468.

⁷ M. Kamiński, *Jan Dantyszek — człowiek i pisarz*, Studia warmińskie 1(1964), s. 57–114; S. Wilk, *Materiały do bibliografii publikacji salezjanów polskich za lata 1897–1974*, w: *75 lat działalności salezjanów w Polsce. Księga Pamiątkowa*, red. R. Popowski, S. Wilk, M. Lewko, Łódź–Kraków 1974, s. 301.

kacja formą przypomina kronikę i zasługuje na uznanie ze względu na treść oraz dołączone liczne fotografie i statystyki⁸.

Podobny układ i szatę graficzną zachowano przy redakcji wydań jubileuszowych zakładów w Daszawie i w Przemyślu⁹. Prestiżowe salezjańskie placówki dydaktyczno-wychowawcze w Sokołowie Podlaskim i w Warszawie analogiczne publikacje zaprezentowały z okazji dziesięcioletniej działalności¹⁰. Cenny materiał faktograficzny zawierają „jednodniówki” dotyczące misji salezjańskich oraz znanych placówek w Różanymstoku i w Aleksandrowie Kujawskim¹¹.

W tej grupie znalazły się nieliczne publikacje wydane z okazji poświęcenia, odbudowy zniszczonych zabytkowych kościołów i klasztorów, które salezianie podnieśli z ruin i przystosowali na potrzeby zakładu wychowawczego i opiekuńczego w Poznaniu i Lutomiersku¹². Ponadto, oprócz obiektu w Poznaniu, osobnymi pozycjami książkowymi udokumentowali konsekrację dzwonów w Łodzi i nowego kościoła w Krakowie¹³.

Wymienione okolicznościowe opracowania mają charakter propagandowy i popularny, dlatego zostały pozbawione aparatu naukowego. Publikacje te stanowią znaczny wkład w historiografię salezjańską, ponieważ zostały opracowane na źródłach pierwszorzędnych, przez autorów i uczestników wydarzeń.

2. HISTORIOGRAFIA SALEZJAŃSKA W OKRESIE POWOJENNYM

Za czasów „żelaznej kurtyny” i tzw. „zimnej wojny” duchownym oficjalnie utrudniano podejmowanie studiów stacjonarnych na uniwersytetach. Mimo stwarzanych trudności, niektórym zakonnikom udało się zdobyć wykształcenie na uczelniach świeckich. Salezianie pracujący w dużych miastach, w zakładach szkolno-wychowawczych, a nawet na placówkach duszpasterskich, podejmowali zaocznie dodatkowo studia historyczne w miejscowych uniwersytetach:

⁸ *25-lecie działalności salezjańskiej w Polsce*, Mikołów 1923.

⁹ *Pamiętka dwudziestopięcioletnia Zakładu Salezjańskiego w Daszawie 1905–1930*, Warszawa 1930; *Salezjańskiego Zakładu Wychowawczego w Przemyślu 25-lecie dzieje 1097–1932*, Warszawa 1932.

¹⁰ *Dziesięciolecie Działu Grafiki Salezjańskiej Szkoły Rzemiosł w Warszawie 1923–1933*, Warszawa 1933; *1915 — 1925–1935 Dziesięciolecie Zakładu i Dwudziestolecie Gimnazjum Ks. Ks. Salezjanów im. Henryka Sienkiewicza w Sokołowie Podlaskim*, Warszawa 1935.

¹¹ *Na pamiętkę 50-lecia misji salezjańskich*, Kraków 1926; *Zakład Wychowawczy w Różanymstoku*, Warszawa 1926; *Kolegium Kujawskie XX. Salezjanów w Aleksandrowie Kujawskim*, Warszawa 1927..

¹² *Św. Katarzyna. Klasztor Dominikanek w Poznaniu 1283–1922. Salezianie 1926–1928*, Poznań 1928; *Zakład Salezjanów w Lutomiersku. Krótki rys historyczny dawnego klasztoru dziś Zakładu Salezjańskiego w Lutomiersku*, Warszawa 1930.

¹³ *Na pamiętkę poświęcenia dzwonów kościelnych parafii św. Teresy w Łodzi*, Łódź 1931; *Pamiętka konsekracji Kościoła Parafii św. Stanisława Kostki Kraków-Dębniaki dnia 9 października 1938*, Kraków 1938.

w Krakowie (ks. Sylwester Rajzer, ks. Andrzej Fużyński, ks. Ludwik Lis, ks. Stanisław Motyl, ks. Tadeusz Adamski), Łodzi (ks. Jan Kłoczko, ks. Zbigniew Mroczkowski), Warszawie (ks. Stanisław Halagiera), Wrocławiu (ks. Wilhelm Dworowy, ks. Alfred Hofman, ks. Stanisław Bączek), Poznaniu na studiach stacjonarnych kształcił się ks. Andrzej Reca. Dwóch salezjanów: ks. S. Halagiera i ks. T. Adamski uzyskali nawet stopień doktora historii¹⁴.

Po likwidacji szkolnictwa prywatnego (1948–1963) — z wyjątkiem szkoły zawodowej w Oświęcimiu — księża kształcono nadal, ale już tylko w dziedzinie historii Kościoła i na uczelniach katolickich: Katolickim Uniwersytecie Lubelskim i Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie. Ks. Stanisław Kosiński (1923–1991) w 1956 r. rozpoczął studia na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, które ukończył w Akademii Teologii Katolickiej dopiero w 1962 r. Do 1981 r. wykładał on historię Kościoła w Wyższym Seminarium Duchownym Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie oraz od 1972 r. w WSD Misjonarzy św. Rodziny w Kazimierzu Biskupim. Ks. S. Kosiński należał do pierwszych salezjanów polskich, który oprócz wykładów i pracy kaznodziejskiej, podjął systematyczne badania historyczne. Jego zainteresowania naukowe dotyczyły historii Kościoła w Polsce i dziejów Towarzystwa Salezjańskiego. Zbierał on i przepisywał materiały archiwalne związane z życiem i działalnością kard. Augusta Hlonda. W tym celu, przy poparciu finansowym prymasa Polski kard. Stefana Wyszyńskiego, odbył podróże naukowe do Austrii (1972), Francji i Włoch (1976). Ks. Kosiński pozostawił po sobie ogromny warsztat naukowy: *Acta Hlondiana. Materiały do życia i działalności kardynała Augusta Hlonda, prymasa Polski 1881–1948* (mps), t. I–VI, Łąd 1965–1990. Liczy on 103 woluminy, a każdy tom ma około 300 stron. Wyniki swoich badań prezentował na sympozjach i sesjach naukowych oraz publikował w pracach zbiorowych i czasopismach naukowych. Opracował też i wydał pisma i przemówienia kard. A. Hlonda: *Daj mi duszę. Wybór pism i przemówień 1922–1948* (Łódź 1982); *W służbie Boga i Ojczyzny. Wybór pism i przemówień 1922–1948* (Warszawa 1988); *Z kardynałem prymasem Hlondem na co dzień* (Piła 1990)¹⁵.

Systematycznie historię Towarzystwa Salezjańskiego w Polsce zajmował się ks. Andrzej Świda (1905–1995), z wykształcenia chemik i historyk sztuki. Od roku 1972 do śmierci pracował w Archiwum Salezjańskim Inspektorii Warszawskiej z siedzibą w Łodzi, a od 1986 r. w Warszawie. Artykuły o treści historycznej publikował w takich rocznikach, jak: „Chrześcijaństwo”, „Seminare”, a także w dziełach zbiorowych. Na małej poligrafii wydał: *Towarzystwo Sale-*

¹⁴ Archiwum Salezjańskie Inspektorii Krakowskiej [dalej: ASIK], ASIW, Prace magisterskie, licencjackie i doktorskie.

¹⁵ Por. M. Hołownia, *Ksiądz Stanisław Kosiński (1923–1991) — twórca zbioru Acta Hlondiana*, Lublin 1994 (mps); S. Wilk, *Kosiński Stanisław SDB*, w: *Encyklopedia Katolicka*, red. B. Migut, t. 9, Lublin 2002, kol. 925–926.

zjańskie. *Rys historyczny*, Kraków 1984, w którym przedstawił początki i rozwój Zgromadzenia w Polsce. Staraniem Salezjańskiego Ośrodka Misyjnego w Warszawie ukazała się seria ks. A. Świdy, *Synowie chwałę Ojca*, a w niej: *Misyjna spuścizna świętego Jana Bosko* (Warszawa 1990); *Droga do samodzielności polskiej prowincji salezjańskiej* (Warszawa 1990) oraz w czterech częściach: *Inspektorzy polskich prowincji salezjańskich* (Warszawa 1989–1991). Publikacje tego autora chociaż zostały opracowane na jednostronnych, polskich, salezjańskich materiałach archiwalnych, zasługują na wiarygodność i uznanie¹⁶.

Salezjanie polscy w ramach pracy parafialnej obsługują też sanktuaria maryjne, uznane za regionalne (Różanystok, Czerwińsk) diecezjalne (Twardogóra, Kawnice, Szczyrk), i lokalne (Oświęcim, Przyłęków). Ogólne podstawy biblijne, jak i rozwój kultu Wspomożycielki Wiernych w Polsce precyzyjnie wyjaśnił czytelnikowi ks. Stefan Prus w wydanej pracy zbiorowej¹⁷.

W setną rocznicę objawień maryjnych w Oświęcimiu, ks. Marian Dziubiński przygotował do druku opracowanie Jana Ptaszkowskiego, *Sanktuarium Matki Bożej Wspomożenia Wiernych w Oświęcimiu*¹⁸. Według słów przełożonego generalnego ks. Egidio Viganó wypowiedzianych w roku 1981 w Lutemiersku: „Salezianie stworzyli z Oświęcimia mały Turyn”¹⁹. Z okazji koronacji cudownych obrazów i figur oraz jubileuszy publikacjami książkowymi udokumentowano pracę salezjanów w pozostałych sanktuariach²⁰.

W opracowaniu tematyki związanej z sanktuariami zdecydowanie poza ramy Zgromadzenia wyszedł ks. Wincenty Zaleski. Z okazji wielkiego jubile-

¹⁶ Por. ASIW, T. Personalna ks. A. Świdy, karta personalna; J. Pietrzykowski, *Świda Andrzej (1905–1995), salezjanin i inspektor, historyk zgromadzenia*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, red. J. Mandziuk, t. 9, Warszawa 2006, s. 661–663.

¹⁷ *Maryja Wspomożenie Wiernych. Studium dogmatyczno-historyczne*, red. S. Prus, Warszawa 1986.

¹⁸ J. Ptaszkowski, *Sanktuarium Matki Bożej Wspomożenia Wiernych w Oświęcimiu. W roku wielkich rocznic 1894 — 1944 — 1994*, Oświęcim 1994.

¹⁹ F. Socha, *Rodzina Salezjańska apostołem i ośrodkiem kultu Maryi Wspomożycielki Wiernych na terenie Polski. (Z Oświęcimia do Twardogóry)*, w: *Kult matki Bożej Wspomożycielki Wiernych*. Sympozjum Wrocław 19–20 maja 1995, red. S. Kuciński, Kraków 1997, s. 69–70.

²⁰ Por. B. Kant, *Różami uwieńczmy jej skroń*, Łódź 1980. Autor otrzymał pozwolenie na druk w nakładzie 1000 egzemplarzy, a rozprowadził około 40 000. Na jedno zlecenie, dzięki życzliwym drukarzom książkę powielano w kilku drukarniach: Łodzi, Gdańska, Białegostoku itd. Relacja ks. B. Kanta, Warszawa 12 IX 2012; tenże, *Różanostocka Wspomożycielko bądź naszą królową*, Warszawa 2006; K. Dębski, *Bazylika Czerwińska. Przewodnik*, Płock 1988; tenże, *Sanktuarium Maryjne w Czerwińsku*, Warszawa 1993; tenże, *Pani Mazowska. Czerwińsk*, Warszawa 1996; T. Wolek, *Cud nad cudy. Początki kultu Częstochowskiej Wspomożycielki w Szczyrku na Górze. Na niebiańskim szlaku*, Kraków 1994; Z. Lato, *Troska salezjanów o ośrodki kultu maryjnego w Polsce w latach 1898–1998*, *Seminare* 14(1998), s. 154–155; *Szczyrkowska Wspomożycielka i Królowa. Wiara, teologia, duszpasterstwo*, red. Sz. Drzyżdżyk, Kraków–Szczyrk 2008; A. Staszewski, *Parafia rzymsko-katolicka w latach 1945–1970 w Twardogórze*, Wrocław 1976 (mps); J. Kawalec, *Sanktuarium Matki Bożej Wspomożenia Wiernych w Twardogórze*, Twardogóra 1995; *Kult Matki Bożej Wspomożycielki Wiernych*, red. S. Kuciński, Kraków 1997..

uszu 600-lecia obecności Czarnej Madonny na Jasnej Górze w Częstochowie opracował on okolicznościową monografię²¹. Ponadto ks. Zaleski przygotował do druku katalog encyklopedyczny pt. *Sanktuaria polskie*. Największe uznanie ks. Zaleski zyskał poprzez wydanie w 1982 r. monumentalnego dzieła: *Święci na każdy dzień*. Pozycja ta cieszy się dużą popularnością i doczekała się już czterech wydań²².

3. OPRACOWANIA BIOGRAFICZNE

Okrutny los, jaki zgotowały Polakom sąsiednie państwa o systemie rządów totalitarnych, miał swoje odzwierciedlenie w powojennej historiografii. Doświadczenia okupacyjne, martyrologium w obozach niemieckich i łagrach sowieckich dostarczały tematów do publikowania wspomnień i opracowań przez tych, którzy przeżyli gehennę. Poza ramy Zgromadzenia wykraczają rezultaty badań trzech księży, byłych więźniów obozów koncentracyjnych. Ks. Wiktor Jacewicz (1909–1985), pod pseudonimem Jan Domagała, opublikował książkę w Instytucie Wydawniczym Pax pt.: *Ci, którzy przeszli przez Dachau*²³. Wspomnieniowy charakter posiada pozycja autorstwa ks. Juliana Rykały (1915–1988), *Więźniowie, heftlingi, emigranci*, która ukazała się w 1972 r. nakładem Wydawnictwa „Novum” w Warszawie²⁴. Odmienne od poprzedników, potoczyły się powojenne dzieje ks. Władysława Klinickiego, który po opuszczeniu obozu koncentracyjnego w Dora nie wrócił do kraju, tylko udał się do pracy w Brazylii. Tam opisał swoje losy okupacyjne, które zostały opublikowane przez Salezjański Ośrodek Misyjny w Warszawie²⁵.

Epokowe dzieło wykonali dwaj księża: Jan Woś (1899–1973) i Wiktor Jacewicz. Pierwszy z nich już w Dachau sporządzał spisy duchownych, którzy zginęli, i tych, którzy ocalili. Ks. Woś, z polecenia kard. Stefana Wyszyńskiego, odwiedził kurie diecezjalne i zakonne, obozy kaźni w Polsce i w Niemczech, zbierał relacje i zeznania świadków i systematyzował zebrane dane. Jego pracę uzupełnił ks. W. Jacewicz i wydał drukiem jako współautor. Ponadto na podstawie tej pu-

²¹ W. Zaleski, *Jasna Góra 1382–1982*, Warszawa 1982.

²² W. Zaleski, *Sanktuaria polskie. Katalog encyklopedyczny miejsc szczególnej czci Osób Trójcy Przenajświętszej Matki Bożej i Świętych Pańskich*, Warszawa 1988; tenże, *Święci na każdy dzień*, wyd. 4, Warszawa 2008.

²³ J. Domagała, *Ci, którzy przeszli przez Dachau*, Warszawa 1957. Instytut Wydawniczy Pax został oficjalnie powołany w 1949 r. przez Stowarzyszenie „Pax”, będące na usługach reżymu komunistycznego. Księżom nie wypadało publikować w nim swoich książek.

²⁴ Por. J. Rykała, *Więźniowie, heftlingi, emigranci*, Warszawa 1972.

²⁵ W. Klinicki, *O krok od śmierci*, Warszawa 1996.

blikacji uzyskał stopień doktora z historii Kościoła w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie²⁶.

Sytuacją salezjanów pod okupacją hitlerowską zajmowali się też historycy młodszego pokolenia. Ks. Stanisław Wilk zamieścił dwa artykuły: *Zakony męskie w życiu religijnym okupowanej Polski*, i *Salezianie*, w pracy zbiorowej wydanej pod redakcją ks. Zygmunta Zielińskiego²⁷. Życiorysy wybitniejszych salezjanów-męczenników, w tym jednego koadiutora i jednego kleroika ukazały się drukiem w roczniku „Chrześcijananie”²⁸. Zgodnie z życzeniem zmarłego ks. Zygmunta Kuzaka, dyrektor domu ks. Jan Krawiec opublikował jego interesujące wspomnienia związane z pobytami w obozach koncentracyjnych²⁹. W książce *Lądzczy męczennicy*, ks. Jarosław Wąsowicz podał krótkie biografie ośmiu duchownych diecezjalnych, którzy zostali już wyniesieni do chwały ołtarzy³⁰.

Pewne ożywienie piśmiennictwa o tematyce historycznej nastąpiło w związku z przygotowaniem procesów beatyfikacyjnych męczenników salezjańskich. Wspomniany ks. dr Jan Krawiec, z wykształcenia historyk prawa kanonicznego, jako wicepostulator, opracował biografię poświęconą ks. Józefowi Kowalskiemu (1911–1942). On też, w osobnej książce *Świadkowie Chrystusa*, podał życiorysy zarówno ks. Kowalskiego, jak i pięciu oratorianów z Poznania³¹.

Podobnie też rozpoczęcie 17 września 2003 r. przez diecezję pelplińską procesu beatyfikacyjnego drugiej grupy męczenników polskich przyczyniło się wydatnie do wydania kolejnych biografii. Nieco wcześniej już ks. Waldemar Żurek zdecydowanie i odważnie odpowiedział książką *Żwirowisko Oświęcimskie* na atak medialny pewnych środowisk, jak i kapitulację niektórych hierarchów

²⁶ Por. ASIW. T. Personalna ks. J. Wosia, Życiorys, Debrzno 1958; W. Jacewicz, Wspomnienie pośmiertne o śp. Ks. Janie Wosiu, Aleksandrów Kujawski 1974; Archiwum Salezjańskie Inspektorii Piłskiej [dalej: ASIP], Dziennik obozowy z Dachau ks. Jana Wosia SDB 22 IV 1945–24 V 1946; W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską 1939–1945*, (z. 1–5, Warszawa 1977–1981).

²⁷ S. Wilk, *Zakony męskie w życiu okupowanej Polski*, s. 451–460; *Salezianie*, s. 722–750, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939–1945*, red. Z. Zieliński, Warszawa 1982; tenże, *Salesiani nella vita religiosa della Polonia occupata (1939–1945)*, Ricerche Storiche Salesiane 13(1994)2(25), s. 449–474; tenże, *Salesiani nella vita religiosa della Polonia occupata (1939–1945): tentativi di lavoro, educativo*, w: *L'educazione salesiana in Europa negli anni difficili del XX secolo. Atti del Seminario Europeo di Storia dell'Opera salesiana Cracovia, 31 ottobre — 4 novembre 2007*, a cura di Grazia Loparco e Stanisław Zimniak, Roma 2008, s. 427–438.

²⁸ L. Strada, *Ksiądz Włodzimierz Szembek*, *Chrześcijananie* 7(1982), s. 531–548; A. Świda, *Ksiądz Józef Kowalski*, *Chrześcijananie* 7(1982), s. 549–571; *Kleroik Józef Holecki*, *Chrześcijananie* 7(1982), s. 572–592; K. Misiaszek, *Szymon Szmergalski*, *Chrześcijananie* 7(1982), s. 593–603.

²⁹ J. Krawiec, *Jak Dante za życia przeszedłem przez piekło*, Kraków 2007, s. 8–9.

³⁰ Por. J. Wąsowicz, *Lądzczy męczennicy. Obóz dla duchowieństwa w Łądzie n/Wartą styczeń 1940–październik 1941*, Łądz 2000.

³¹ J. Krawiec, *Cierpieć i być wzgardzonym. Sługa Boży ks. Józef Kowalski 1911–1942*, Kraków 1997; tenże, *Świadkowie Chrystusa. Błogosławieni męczennicy ks. Józef Kowalski, Czesław Józwiak, Edward Kaźmierski, Franciszek Kęsy, Edward Klinik, Jarogniew Wojciechowski*, Kraków 2000.

kościelnych w sprawie Krzyża i Klasztoru Sióstr Karmelitanek w Oświęcimiu. Autor jeden z rozdziałów poświęcił czterem salezjańskim męczennikom, Sługom Bożym, którzy zostali w sposób bestialski zamordowani w karnej kompanii³². Ks. Jarosław Wąsowicz, jako wicepostulator, w ramach upowszechniania postaci i kultu ks. Franciszka Miśki opracował książkę pt. *Sługa Boży ks. Franciszek Miśka SDB (1898–1942). Życie i męczeństwo*, Piła 2011³³. Biogramy salezjańskich kandydatów na ołtarze znalazły się także w pracy zbiorowej prezentujących sylwetki 122 Sług Bożych³⁴.

Przez długie lata powojenna problematyka związana z ludźmi i terenami II Rzeczypospolitej, które znalazły się w granicach Związku Radzieckiego należała do tematów ściśle zakazanych. Cenzura państwowa nie przepuściła żadnego słowa wskazującego na polskość tych ziem, a odważni kaznodzieje byli represjonowani i odbywali kary więzienia. Do nich należał m. in. salezjanin, ks. Leon Musielak (1910–1998), który jako kleryk w latach 1933–1937 studiował język polski i historię w Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu. Po agresji Niemiec na Polskę znalazł się na wschodnich rubieżach. Tam trafił do obozu w Kozielsku i następnie przebywał oraz pracował w podobozach koło Smoleńska. Swoje spostrzeżenia i tułaczkę wojenną *Spod Częstochowy do Kozielska* opublikował dopiero w roku 1991³⁵.

Ksiądz Waldemar Żurek, w książce *Jeńcy na wolności*, zapoznał czytelników z losami dwunastu salezjanów, którzy nie tylko przebywali na Wileńszczyźnie podczas okupacji litewskiej, sowieckiej i niemieckiej, ale pozostali wśród rodaków po zakończeniu II wojny światowej³⁶. Dzięki wysiłkom ks. W. Żurka ukazała się osobna biografia ks. Władysława Wieczorka (1903–1942). Został on oskarżony przez miejscowych prawosławnych Białorusinów, że wbrew zakazom — „chodzi do kościoła”, a następnie aresztowany i 4 lipca 1942 r. rozstrzelany przez Niemców w Berezweczu koło Głębokiego. W kolejnej książce z tej tematyki pt. *Salezjańscy męczennicy Wschodu*, ks. Żurek zaprezentował w pierwszej części przebieg drugiej wojny światowej na wschodnich terenach Polski, a w drugiej ukazał sylwetki trzynastu salezjanów (trzech księży, czterech koadiutorów

³² Por. W. Żurek, *Żwirowisko Oświęcimskie. Męczeństwo polskich salezjanów*, Lublin 2000, s. 35–139.

³³ Por. J. Wąsowicz, *Sługa Boży ks. Franciszek Miśka SDB (1898–1942). Życie i męczeństwo*, Piła 2011, s. 8–9.

³⁴ M. Szafarski, *Salezjanie prowincji krakowskiej świętego Jacka*, w: *Zginęli za wiarę. Kandydaci na ołtarze II procesu beatyfikacyjnego 2 grupy polskich męczenników z okresu II wojny światowej*, red. W. Mazurowski, W. Więckowski, Pelplin 2011, s. 211–230; J. Wąsowicz, *Śl. B. Ks. Franciszek Miśka SDB (1898–1942)*, s. 233–235.

³⁵ Por. L. Musielak, *Spod Częstochowy do Kozielska*, Kraków 1991, ss. 183; W. Żurek, *Musielak Leon (1910–1998), salezjanin*, w: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, t. 1, red. J. Myszor, Warszawa 2002, s. 190–192.

³⁶ W. Żurek, *Jeńcy na wolności. Salezjanie na terenach byłego ZSRR po II wojnie światowej*, Kraków 1998.

i sześciu kleryków), którzy zginęli z rąk band ukraińskich oraz władz sowieckich i niemieckich³⁷.

Niektóre biogramy męczenników salezjańskich mają charakter hagiograficzny. Dlatego też do tej grupy włączono wyznawcę, bł. ks. Augusta Czartoryskiego (1858–1893)³⁸. Ks. Stanisław Wilk, rektor Katolickiego Uniwersytetu Jana Pawła II w Lublinie, 25 kwietnia 2005 r. zorganizował sesję naukową na temat: *Videte vocationem vestram*. Rezultatem tego spotkania była pozycja książkowa³⁹. Ks. Stanisław Szmidt opublikował w formie popularnego słownika: *Święci, Błogosławieni, Słudzy Boży Rodziny Salezjańskiej*, Warszawa 2006. Na końcu tekst ubogacił 44 fotografiami⁴⁰. Ks. Bronisław Kant w 1980 r. przedstawił sylwetkę kandydata na ołtarze, kard. Augusta Hlonda popularną książką *Szygar z Bożej kopalni*. Pozycja ta była trzykrotnie wznawiana i to w bardzo dużych nakładach. (po raz 4 książka została wydana w Warszawie w roku 2001)⁴¹. Duży wkład w upowszechnianie życiorysu tego Sługi Bożego posiada ks. Stanisław Zimniak. Pod jego redakcją ukazała się w języku włoskim książka o prymasie Polski, jako materiały z konferencji naukowej zorganizowanej w Rzymie. On też poświęcił kard. Hlondowi osobną pozycję zwartą⁴².

Salezjanie polscy także zajmowali się upowszechnianiem literatury hagiograficznej ludzi spoza zgromadzenia. W formie krótkich, popularnych czytanek o męczennikach podlaskich książkę opracował ks. Kazimierz Dębski. Jego praca ukazała się drukiem w 1988 r., a roku 1993 wznowiono jej wydanie. Nakłady te zostały szybko wyczerpane z powodu wpisania 6 października 1996 r. unitów pratulińskich do katalogu błogosławionych przez Jana Pawła II w Rzymie⁴³. Przygotowanie procesu regatoryjnego Jana Tyranowskiego, samotnego krawca z krakowskich Dębniak, mieszkającego na terenie parafii św. Stanisława Kostki obsługiwanej przez salezjanów, zlecono ks. Michałowi Szafarskiemu SDB. Na-

³⁷ Tenże, *Salezjańscy męczennicy Wschodu*, Lublin 2003.

³⁸ Na zlecenie salezjanów polskich pisarka Teresa Bojarska napisała *Ucho igielne. Ks. August Czartoryski (1858–1893)*, Warszawa 1983. Ktoś inny pod pseudonimem Piotr Zagórzewski, przygotował do druku książkę pt. *Bohater powołania*, Kraków 1989; A. Świda, *Okruchy własnych wspomnień*, Łódź 1985, s. 141–142 (mps).

³⁹ Por. *Od Wydawcy*, w: *Błogosławiony Ksiądz August Czartoryski patron trudnego powołania*, red. S. Wilk, Lublin 2006, s. 5–6.

⁴⁰ Książka ks. S. Szmida jest podobna do publikacji autorstwa E. del Covolo, G. Mocci, *Santi nella famiglia salesiana*, Torino 2007.

⁴¹ Por. B. Kant, *Szygar z Bożej kopalni*, Łódź 1980 (wyd. 4, Warszawa 2001).

⁴² Por. *Il cardinale August J. Hlond, primate di Polonia (1881–1948). Note sul suo operato apostolico*, a cura di, S. Zimniak, Roma 1999; S. Zimniak, *Miłość — Słowo — Czyn. Sługa Boży Ksiądz August Kardynał Hlond w perspektywie teologicznej i salezjańskiej*, Warszawa 2009.

⁴³ Por. K. Dębski, *Bohaterstwo unitów podlaskich (1875–1905)*, Czerwińsk 1988 (wyd. 2, Warszawa 1993).

pisał on biogram kandydata na ołtarze i zebrał relacje świadków, które opublikował w książce⁴⁴.

4. NA DRODZE DO NORMALIZACJI

Na temat rozwoju historiografii salezjańskiej w polskich warunkach można mówić dopiero wtedy, kiedy przełożeni zaczęli wysyłać młodych księży na studia stacjonarne, bez obciążania ich dodatkowymi stałymi obowiązkami. Co więcej, w latach siedemdziesiątych ubiegłego stulecia podnoszenie kwalifikacji i zdobywanie kolejnych stopni naukowych stało się regułą i przestało być uważane za snobizm, czy też realizację własnych ambicji. Pod koniec lat sześćdziesiątych XX wieku inspektorzy dwóch polskich inspektorii: warszawskiej i krakowskiej, zgadzali się na obejmowanie etatów dydaktyczno-naukowych na wyższych uczelniach w kraju, a później w Rzymie. Pracę na uniwersytetach czy w akademii zaczęto powoli uważać za jeden z działów realizacji posłannictwa młodzieżowego, a nie jakieś zajęcia dodatkowe⁴⁵.

Pod koniec lat sześćdziesiątych historię Kościoła studiowało już trzech salezjanów: na Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie — ks. Teofil Wojciechowski i na Katolickim Lubelskim — ks. Kazimierz Szczerba. Obaj należeli do inspektorii krakowskiej. Z prowincji warszawskiej (od roku 1980 pilskiej) w Lublinie studiował ks. Stanisław Wilk, który w 1974 r. objął etat asystenta przy Katedrze Historii Kościoła XIX i XX wieku. W regulaminowych terminach zdobywał on kolejne stopnie naukowe i awanse. W 1995 r. ks. Wilk otrzymał nową Katedrę Historii Instytutów Życia Konsekwentnego i Stowarzyszeń Życia Apostolskiego. Dodatkowo pełnił obowiązki prodziekana Wydziału Teologii, wicerektora KUL i przez dwie kadencje rektora tejże uczelni (2004–2012). W latach 1980–1988 wykładał historię Kościoła w WSD TS w Kutnie-Woźniakowie, a następnie do roku 1996 w WSD TS w Łądzie. Tam też prowadził seminarium naukowe i dzięki jego zaangażowaniu opracowano historię wielu placówek dydaktyczno-wychowawczych, parafii i innych dzieł. Niektóre z tych monografii w całości lub w części ukazały się drukiem. Publikacje i odczyty naukowe ks. Wilka dotyczą głównie działalności kard. A. Hlonda, episkopatu Polski, organizacji katolickich, historii Towarzystwa Salezjańskiego w Polsce. Ponadto zbiera materiały źródłowe związane z pobytem w naszym kraju Achillesa Rattiego (1918–1921), wizytatora, a następnie pierwszego nuncjusza odrodzonej Polski, które publikuje w serii wydawniczej: *Acta Nuntiaturae Poloniae*, vol. 1–7, Roma

⁴⁴ Por. M. Szafarski, *Perła ewangeliczna. Sługa Boży Jan Leopold Tyranowski 1901–1947*, Kraków 2000, s. 31–35.

⁴⁵ Por. R. Popowski, *Salezianie polscy jako nauczyciele akademicy uniwersytetów i akademii*, *Seminare* 9(1987–1988), s. 219–223.

1995–2003. Aktualnie ks. Wilk pracuje nad kolejnymi tomami, w których dokumentuje działalność abp. A. Rattiego w II Rzeczypospolitej⁴⁶.

Ksiądz K. Szczerba wykładał historię w WSD TS w Krakowie (1976–1982), a w latach 1985–2003 był zaangażowany na Uniwersytá Pontificia Salesiana w Rzymie na etacie bibliotekarza, następnie od roku 2003 prowadził Archiwum Salezjańskie Inspektorii Krakowskiej. Nieliczne, ale wartościowe artykuły ks. Szczerby dotyczą głównie okresu pionierskiego salezjanów polskich⁴⁷.

Dla historiografii polskiej niemal przełomowe okazały się lata osiemdziesiąte XX wieku, ponieważ na KUL-u studia z historii Kościoła rozpoczęło, a w następnych latach ukończyło czterech salezjanów z trzech inspektorii. Edukację specjalistyczną pod kierunkiem ks. prof. Zygmunta Zielińskiego na Seminarium Naukowym Historii Kościoła XIX i XX wieku podjęli następujący księża: w 1982 r. Waldemar Żurek z prowincji krakowskiej, w 1984 r. z inspektorii warszawskiej — Jan Pietrzykowski, w 1986 r. Stanisław Zimniak z prowincji wrocławskiej i w roku 1988 Krzysztof Lis z inspektorii warszawskiej⁴⁸. Z wyjątkiem ks. Lisa, pozostali księża za główny przedmiot swoich badań podjęli problematykę związaną z dziejami Towarzystwa Salezjańskiego w Polsce. Ks. Żurek zajął się szkolnictwem salezjańskim, a ks. Pietrzykowski działalnością Zgromadzenia na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Natomiast ks. Zimniak po licencjacie w 1988 r. został wysłany do Rzymu z przeznaczeniem do pracy naukowej w powstającym przy Domu Generalnym Salezjańskim Instytucie Historycznym. Studia historyczne ks. Zimniak dokończył w Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim. W ramach dysertacji licencjackiej opracował okres inspektorstwa ks. Piotra Tirone (1911–1919), a na pracę doktorską przygotował dzieje Towarzystwa Salezjańskiego w monarchii austro-węgierskiej (1869–1919)⁴⁹. Publikacje ks. Zimniaka dotyczą salezjanów z kręgu języka niemieckiego, włoskiego i polskiego oraz działalności kard. A. Hlonda⁵⁰.

Ksiądz W. Żurek w latach 1986–2008 był wykładowcą historii Kościoła w Wyższym Seminarium Duchownym Towarzystwa Salezjańskiego w Krako-

⁴⁶ Por. *Dorobek naukowy i artystyczny wykładowców*, w: *50 lat Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie nad Wartą (1952–2002)*, red. M. Chmielewski, J. Wąsowicz, Łądz 2002, s. 165–169.

⁴⁷ K. Szczerba, *Kontakty Polaków z księdzem Janem Bosko*, *Seminare* 9 (1987–1988), s. 111–137; tenże, *Don Bosco e i Polacchi*, *Ricerche Storiche Salesiane* 12(1988), s. 171–195.

⁴⁸ Por. *Elenco Generale 1983–1989*.

⁴⁹ Por. S. Zimniak, *Don Pietro Tirone superiore dell' Ispettoria Austro-Ungarica (1911–1919)*, *Ricerche Storiche Salesiane* 9(1990)2(17), s. 295–346; tenże, *Salesiani nella Mitteleuropa. Preistoria e storia della provincia Austro-Ungarica della Società di S. Francesco di Sales (1868a–1919)*, Las–Roma 1997.

⁵⁰ Por. *Il cardinale August J. Hlond, primate di Polonia (1881–1948). Note sul suo apertto apostolico*, red. S. Zimniak, Roma 1997; S. Zimniak, *Dusza wybrana. Salezjański rodowód kardynała Augusta Hlonda Prymasa Polski*, Warszawa–Rzym 2003; tenże, *Österreich begegnet Don Bosco „dem Vater Lehrer und Freund der Jugend“*, Las–Roma 2003.

wie. Od października 1995 r. został zaangażowany jako pracownik naukowy KUL w Ośrodku Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych [dalej: ABMK]. Dorobek pisarski ks. Żurka z tematyki salezjańskiej można zaszerzować do dwóch głównych działów, szkolnictwa oraz pracy salezjanów na byłych terenach wschodnich Polski. W Instytucie ABMK podjął się opracowywania źródeł archiwalnych: *Wykaz osób z akt parafialnych diecezji łuckiej do 1945 roku* (t. 1–6, Lublin 2005–2011) i wspólnie z ks. Włodzimierzem Bielakiem wydał *Kronikę Klasztorną sióstr norbertanek w Imbramowicach 1703–1741* (Kielce 2011)⁵¹. Ponadto opracował on i wydał kronikę domu macierzystego w Oświęcimiu⁵².

Ksiądz Jan Pietrzykowski w latach 1988–2008 był wykładowcą historii Kościoła w WSD TS Kutnie-Woźniakowie, a następnie od 1992 r. w Łodzi. Ponadto, od roku 1996 uczy tego przedmiotu w WSD TS w Łądzie. Okresowo w latach 1997–2002 wykładał historię Kościoła na Papieskim Wydziale Teologicznym „Bobolanum” w Warszawie, a od 2008 r. jest etatowym pracownikiem dydaktyczno-naukowym w Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie [dalej: UKSW]. Dodatkowo od 1999 r. jest kierownikiem Archiwum Salezjańskiego Inspektorii Warszawskiej. Jego dorobek naukowy dotyczy zasadniczo dziejów Zgromadzenia w Polsce, misji salezjańskich i działalności zakonów⁵³.

W pracy naukowej zdecydowanie poza historiografią salezjańska wyszedł ks. Krzysztof Lis. Zajmował się przeważnie zagadnieniami stosunków Stolicy Apostolskiej względem spraw polskich⁵⁴. Historię Kościoła wykładał przez cztery semestry (1998–2002) na studiach zaocznych w Salezjańskim Instytucie Wychowania Chrześcijańskiego i przez dziewięć lat w WSD TS w Łodzi.

Upadek komunizmu i postępujące zmiany systemu rządów w Polsce umożliwiły salezjanom prowadzenie szkół prywatnych różnego typu i zakładów opiekuńczo-wychowawczych. Do tych nowych dzieł należało szybko przygotować część własnego personelu. Służyło temu m. in. podejmowanie studiów świeckich na uczelniach państwowych. Systemem zaocznym już podczas asystencji i dalszej formacji podstawowej w seminarium studia uniwersyteckie podjęli

⁵¹ Por. J. Pietrzykowski, *(Rec.) Scuole salesiane di Oświęcim a confronto sull'istruzione media e professionale salesiana nei territori polacchi 1900–1939*, Lublin 2010, Ricerche Storiche Salesiane 58(2012)1, s. 215–219.

⁵² *Scuoli professionali del' Istituto Salesiano di S. Giacinto in Oświęcim — Galizia (Polonia)*, red. W. Żurek, Kraków 2011.

⁵³ Por. J. Pietrzykowski, *Źródła do początków dziejów salezjanów na ziemiach polskich*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne 76(2001), s. 239–267; *Salezjanie w Polsce 1945–1989*, Lublin 2007; tenże, *Zakony i zgromadzenia zakonne męskie na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku. Z uwzględnieniem diecezji janowskiej czyli podlaskiej*, Roczniki Historii Kościoła 4(59)(2012), s. 85–100.

⁵⁴ Por. K. Lis, *Stolica Apostolska wobec spraw polskich w czasach Stanisława Augusta Czartoryskiego*, *Chrześcijanin w świecie* 21(1989)187, s. 45–66; tenże, *Stolica Apostolska a Polska w dobie powstania styczniowego*, Lublin 1996.

i ukończyli: ks. Jarosław Wąsowicz na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu i ks. Kamil Pozorski w Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Inni współpracownicy zrobili to w pierwszych latach kapłaństwa: ks. Marek Woś i ks. Jacek Brakowski na Uniwersytecie Szczecińskim, a ks. Krzysztof Nestoruk w Uniwersytecie Gdańskim. Z inspektorii krakowskiej ks. Artur Świeży magisterium z historii uzyskał w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Rzeszowie, a ks. Damian Kempa na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach. Natomiast z inspektorii wrocławskiej ks. Jacek Bielski uzyskał magisterium na Akademii Pedagogicznej im. KEN. Z tej grupy: ks. J. Wąsowicz zdobył już stopień doktora. Ks. A. Świeży jest kierownikiem Archiwum Salezjańskiego Inspektorii Krakowskiej i zajmuje się dziejami szkolno-wychowawczymi salezjanów w Przemyślu⁵⁵. Podobnie, ks. J. Wąsowicz jest odpowiedzialny za Archiwum Salezjańskie Inspektorii Pilskiej. Od 2007 r. nowicjuszom wykląda historię Zgromadzenia w Swobnicy, a od roku 2012 w Kutnie-Woźniakowie. Jest niezwykle płodnym pisarzem z dziejów Towarzystwa Salezjańskiego w Polsce⁵⁶ i dodatkowo zajmuje się historią opozycji młodzieżowej w PRL-u. Zorganizował już cztery okolicznościowe sympozja naukowe i zredagował kilka ksiąg zbiorowych. Jako współautor

⁵⁵ Por. A. Świeży, *Powstanie i rozwój Salezjańskiej Szkoły Organistowskiej w Przemyślu w latach 1916–1939*, w: *Salezjańska Szkoła Organistowska w Przemyślu i jej likwidacja w roku 1963*, red. R. Witalec, I. Witowicz, Rzeszów–Przemyśl 2007, s. 19–49.

⁵⁶ Zajmuje się szczególnie badaniem represji władz komunistycznych wobec Zgromadzenia Salezjańskiego w Polsce. Na ten temat m.in.: J. Wąsowicz, *Wychowawca, nauczyciel, więzień PRL — ks. Stanisław Janik SDB (1909–2006)*, w: *Bohaterowie trudnych czasów*, red. G. Romanowski, Biblioteka Kroniki miasta Łodzi, t. II, Łódź 2006, s. 30–45; tenże, *Likwidacja salezjańskich zakładów wychowawczych*, Biuletyn IPN 4(2007)75, s. 49–56; tenże, *Działania organów bezpieczeństwa i partii wobec parafii p.w. św. Rodziny w Pile w latach 1945–56*, w: *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1945–1956*, red. K. Białecki, Poznań 2008, s. 45–60; tenże, *La lotta per la conquista dei cuori della gioventù nella „Polonia Staliniana”: L’esempio di alcuni Istituti Salesiani*, w: *L’educazione salesiana in Europa negli anni difficili del XX secolo. Atti del Seminario Europeo di Storia dell’Opera salesiana Cracovia, 31 ottobre–4 novembre 2007*, a cura di Grazia Loparco e Stanisław Zimniak, Roma 2008, s. 457–468; tenże, *Okoliczności przejścia szkoły salezjańskiej przez władze w 1955 r.*, w: *Salezianie w Aleksandrowie Kujawskim. Studia i materiały źródłowe*, red. J. Wąsowicz, Piła 2009, s. 129–138; tenże, *Represje wobec Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie n. Wartą w latach 1956–1970*, w: *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1956–1970. (Studia i materiały poznańskiego IPN, t. 8)*, red. K. Białecki, Poznań 2009, s. 95–113; tenże, *Działania operacyjne Służby Bezpieczeństwa w Polsce w związku z beatyfikacją ks. Michała Rua*, w: *Dynamiczna wierność. Błogosławiony ks. Michał Rua, pierwszy następca ks. Bosko, Przełożony Generalny Towarzystwa św. Franciszka Salezego (1888–1910), inicjator dzieła salezjańskiego na Ziemiach Polskich*. (Seria: Studia i materiały źródłowe pod patronatem Archiwum Salezjańskiego Inspektorii Pilskiej, t. 2), red. J. Wąsowicz, Piła 2010, s. 175–193; tenże, *Lokalne konflikty między Kościołem a władzami w latach osiemdziesiątych na przykładzie Piły*, w: *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1980–1989. (Studia i materiały poznańskiego IPN, t. 16)*, red. K. Białecki, Poznań 2011, s. 169–192; tenże, *Salezianie w Polsce w systemach totalitarnych — zarys problematyki*, w: *Kościół chrześcijański w systemach totalitarnych*, red. W. J. Kłaczko, W. Rozyński, Toruń 2012, s. 567–583.

opublikował też materiały źródłowe: *Salezjańska Szkoła Mechaniczna w Łodzi (1922–1962). Organizacja, funkcjonowanie, represje, likwidacja. Wybór źródeł*, Łódź 2010⁵⁷.

5. JUBILEUSZE, ROCZNICE, DYSERTACJE

Jubileusze i rocznice są często okazją do przypomnienia dziejów instytucji poprzez zorganizowanie sesji naukowych i wydanie drukiem materiałów konferencyjnych, przygotowaniem ksiąg pamiątkowych, monografii, biografii i albumów. Do pierwszych ważniejszych wydarzeń, które zapisały się w historiografii salezjańskiej należy zaliczyć obchody 75-lecia działalności salezjanów w Polsce. Z tej okazji 8 maja 1974 r. na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim pod patronatem Instytutu Teologii Pastoralnej odbyła się sesja naukowa. Wszystkie referaty wygłosili salezjanie z dwóch inspektorii. Owocem tego spotkania była Księga Pamiątkowa w której zamieszczono trzynaście artykułów — w tym dwa sióstr salezjanek — prezentujących dzieje Zgromadzenia, jak i panoramę pracy oraz dorobek piśmienniczy za lata 1897–1974⁵⁸. W tym samym roku staraniem ks. S. Kosińskiego 42. tom półrocznika „Naszej Przeszłości” został w całości poświęcony kard. A. Hlondowi⁵⁹.

W dniach 1–3 października 1976 r. w kościele św. Teresy w Łodzi odbył się Salezjański Ogólnopolski Kongres Misyjny. Na tę okoliczność wydano pracę zbiorową pod redakcją ks. Stefana Prusia, zawierającą wygłoszone referaty, wystąpienia, relacje i aneksy. Odbyły się dwie sesje naukowe dla księży, sióstr zakonnych, Salezjańskich Pomocników Kościoła i Byłych Wychowanków Salezjańskich⁶⁰.

Ksiądz Bronisław Kant, dyrektor Salezjańskiego Ośrodka Misyjnego w Warszawie, 4 października 1995 r. zorganizował w tym ośrodku jednodniową konferencję naukową pt. „Symposium na temat 120 lat Misji Salezjańskich”. Referaty ukazały się drukiem w pracy zbiorowej⁶¹. Dla niniejszego opracowania szczególnie interesujące okazało się wystąpienie ks. Stanisława Szmidta na temat *Misje*

⁵⁷ Por. J. Wąsowicz, *Nadchodzi nasz czas. Federacja Młodzieży Walczącej 1984–1990*, Kraków 2009; tenże, *Niezależny Ruch Młodzieżowy w Gdańsku w l. 1981–1989*, Gdańsk 2011; *Wąsowicz Jarosław SDB bibliografia*, w: *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. 11, red. J. Walkusz, Lublin 2012, s. 304–306.

⁵⁸ Por. ASIW, t. Protokoły Rad Inspektorialnych 1971–1975, Protokół z Posiedzenia Rad Inspektorialnych dwóch Prowincji w Częstochowie w dniu 8 lutego 1974; *75 lat działalności salezjanów w Polsce. Księga Pamiątkowa*, red. R. Popowski, S. Wilk, M. Lewko, Łódź–Kraków 1974.

⁵⁹ *Nasza Przeszłość* 42(1974).

⁶⁰ Por. ASIW, t. Protokoły z Posiedzeń Rad Inspektorialnych 1975–1980, Protokół z Posiedzenia Rad Inspektorialnych dwóch Inspektorii, Łódź 25 II 1976; t. Okólniki 1970–1976, ks. A. Dziędziel, ks. F. Żołnowski, Okólnik, Kraków–Łódź 5 IV 1976; *Idąc tedy nauczajcie... Sto lat misji salezjańskich*, red. S. Prus, Kraków–Łódź 1976.

⁶¹ *Symposium na temat 120 lat misji salezjańskich*, red. B. Kant, Warszawa 1995.

salezjańskie w Azji. Ponadto autor ten ma znaczący dorobek pisarski w opracowywaniu i upowszechnianiu udziału polskich salezjanów w dziele ewangelizacji Ameryki Łacińskiej, Azji i Afryki⁶².

Osobną, zbiorową publikacją uczczono złoty jubileusz Wyższego Seminarium Duchownego w Łądzie⁶³. Podobnie udokumentowano 75 lat obecności salezjanów w Lublinie na Kalinowszczyźnie⁶⁴. Pod redakcją mistrza nowicjatu ks. Bolesława Lecieja wyszła publikacja zwrta z okazji 20-lecia nowicjatu w Swobnicy⁶⁵. W porównaniu z innymi wydarzeniami rocznicowymi, bardzo słabo, jak na możliwości wydawnicze już po upadku komunizmu, w historiografii odnotowano jubileusz 100-rocznicy przybycia salezjanów do Polski (Oświęcimia). Niemal w ostatniej chwili sytuację ratowali: ks. Marian Dziubiński — polonista, który przy pomocy innych współbraci opracował okolicznościowy album, ks. Stanisław Wilk — historyk, przygotowując obszerny, syntetyczny referat, który jako osobna publikacja ukazał się staraniem Salezjańskiego Ośrodka Misyjnego⁶⁶. Szczególne uznanie należy się salezjanom z Rumi, którzy pod kierunkiem ks. Janusza Zdolskiego i przy pomocy osób spoza Zgromadzenia w 1997 r. przygotowali i wydali pracę zbiorową o działalności salezjanów w dwóch placówkach na terenie tego miasta⁶⁷.

11 listopada 2006 r. ks. Jacek Brakowski zorganizował sesję historyczną w Szczecinie w związku z sześćdziesiątą rocznicą obecności salezjanów w tym mieście. Jeszcze w tym roku ukazały się drukiem materiały posesyjne⁶⁸.

Nie do końca odpowiednio wykorzystano obchody setnej rocznicy pracy salezjanów w Przemyślu. Miejscowi współbracia 27 października 2007 r. zorganizowali konferencję naukową i wydali też pracę zbiorową, w której na

⁶² Por. S. Szmidt, *Działalność misyjna ks. Edwarda Bielawskiego (1930–1979)*, *Seminare* 15(1999), s. 339–356; tenże, *Działalność misyjna salezjanów polskich*, *Seminare* 14(1998), s. 89–146; tenże, *Salezianie polscy na misjach w Chinach i na Filipinach*, *Seminare* 11(1997), s. 301–331; tenże, *Misje salezjańskie w Azji*, w: *Symposium na temat ...*, s. 27–80; tenże, *Spolecznik znad Rio Negro. Ks. Wiesław Kaczmarzyk SDB (1933–2000)*, *Collectanea Theologica* 75(2005)1, s. 192–200.

⁶³ Por. *50 lat Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie nad wartą 1952–2002. Księga Jubileuszowa*, red. M. Chmielewski, Łąd 2002.

⁶⁴ Por. *75 lat salezjanów w Lublinie (1927–2002)*, red. J. Gocko, A. Paszek, Lublin 2002.

⁶⁵ *20 lat Nowicjatu Towarzystwa Salezjańskiego w Swobnicy 1983–2003*, red. B. Leciej, Piła 2003.

⁶⁶ Por. *Z Księdzem Bosko Ojcem i Nauczycielem Młodzieży po stu latach*, red. M. Dziubiński, Kraków 1998; S. Wilk, *Sto lat apostołstwa salezjańskiego w Polsce (1898–1998)*, Lublin–Warszawa 1998.

⁶⁷ Por. *Daj mi duszę resztę zabierz. Salezianie w Rumi 1937–1997, (1937–2007)*, Rumia 1997 (kolejne wydanie w roku 2007, również w Rumi).

⁶⁸ Por. *Salezianie w Szczecinie. 60 lat pracy duchowych synów świętego Jana Bosko w Grodzie Gryfa*, red. J. Brakowski, Szczecin 2006.

siedem artykułów, tylko trzy dotyczą historii⁶⁹. Pewną lukę w tym zakresie uzupełnia opracowanie przygotowane staraniem rzeszowskiego oddziału Instytutu Pamięci Narodowej, w którego przygotowanie włączyli się także współpracownicy z inspektorii krakowskiej⁷⁰.

Do salezjanów posiadających znaczny dorobek w dziedzinie historiografii należy z pewnością zaliczyć ks. Jana Krawca, wykładowcę prawa kanonicznego w WSD TS w Krakowie. W 2004 r. wydał on drukiem poszerzoną wersję doktoratu pt.: *Powstanie Towarzystwa św. Franciszka Salezego oraz jego organizacja i działalność na ziemiach polskich*⁷¹. Kolejne jego książki jako monografie dotyczą dziejów znanych zakładów szkolno-wychowawczych i duszpasterskich w inspektorii krakowskiej: Oświęcimia, Pogrzebienia i Marszałek. Autor wykorzystał w nich źródła salezjańskie zgromadzone w polskich archiwach centralnych i domowych, jak również dostępną literaturę⁷².

Z okazji dziewięćdziesiątej rocznicy przybycia pierwszych salezjanów do Aleksandrowa Kujawskiego, 11 listopada 2009 r., odbyła się w szkole sesja naukowa. Wszystkie wystąpienia zostały wydrukowane w pracy zbiorowej w dziale *Studia*. Natomiast druga część publikacji zwartej: *Materiały źródłowe* dotyczy wybranych archiwaliów obejmujących 64 jednostki⁷³. W roku 2010 całe Zgromadzenie uroczyście obchodziło setną rocznicę śmierci ks. Michała Rua, pierwszego następcy św. Jana Bosko. Ks. J. Wąsowicz zorganizował 11 listopada tegoż roku w Szczecinie jednodniowy kongres ku czci tego błogosławionego. Jednocześnie wydał pracę zbiorową pt. *Dynamiczna wierność*⁷⁴.

Ksiądz Adam Wiśniewski, pastoralista z wykształcenia i długoletni duszpasterz w Środzie Śląskiej, opracował monografię tej parafii. Elaborat ten był podstawą do uzyskania stopnia doktora w zakresie historii Kościoła na Papieskim Wydziale Teologicznym we Wrocławiu. Autor ten wkrótce przygotował kolej-

⁶⁹ Por. *100 lat salezjanów w Przemyślu (1907–2007)*, red. J. Gocko, K. Skałka, Przemyśl 2007.

⁷⁰ Por. *Salezjańska Szkoła Organistowska w Przemyślu i jej likwidacja w roku 1963*, red. R. Witalec, I. Witowicz, Rzeszów–Przemyśl 2007. W tym miejscu warto także wspomnieć artykuł: T. Przybylski, *Szkoła organistowska w Przemyślu w l. 1916–1963 na tle ogólnego procesu kształcenia organistów w Polsce*, w: *Organy i muzyka organowa*, t. III, Gdańsk 1980, s. 285–313.

⁷¹ Por. J. Krawiec, *Towarzystwo św. Franciszka Salezego oraz jego organizacja w Polsce*, Lublin 1964 (mps).

⁷² Por. tenże, *Działalność religijno-patriotyczna salezjanów w Oświęcimiu*, Kraków 2006; tenże, *Dzieje Salezjanów na Ziemi Raciborskiej. Działalność duszpastersko-wychowawcza salezjanów w Pogrzebieniu 1930–2005. Z historii Pogrzebienia*, Kraków 2006; tenże, *Powstanie, działalność i likwidacja Niższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Marszałkach*, Kraków 2009.

⁷³ Por. *Salezjanie w Aleksandrowie Kujawskim 1919–2009. Studia i materiały źródłowe*, red. J. Wąsowicz, Piła 2009.

⁷⁴ *Dynamiczna wierność. Błogosławiony ks. Michał Rua, pierwszy następcza ks. Bosko. Przyłożony Generalny Towarzystwa św. Franciszka Salezego (1888–1910), inicjator dzieła salezjańskiego na Ziemiach Polskich*, red. J. Wąsowicz, Piła 2010.

ną pracę: *Salezjańskie duszpasterstwo parafialne w dekanacie lubińskim 1945–1974*⁷⁵. Do historiografii wypada zaliczyć też dysertację habilitacyjną ks. Jana Niewęglowskiego, pedagoga z wykształcenia, zatrudnionego na Wydziale Nauk Pedagogicznych UKSW. W przygotowanej książce przedstawił on losy placówek wychowawczych i działalność edukacyjną salezjanów w Polsce⁷⁶.

6. KORESPONDENCJA I WSPOMNIENIA

Staraniem Salezjańskiego Ośrodka Misyjnego w Warszawie, pośmiertnie w dwóch tomach wydrukowano 178 listów ks. Kazimierza Cicheckiego z lat 1982–2000. Był on organizatorem i pierwszym przełożonym salezjanów polskich pracujących w Zambii. Zawarte w listach informacje, jako świadka, uczestnika i autora wydarzeń, są niezwykle cenne dla przyszłych badaczy⁷⁷.

Książd Tadeusz Pater, pracujący aktualnie w Przemyślu, okupacyjne przeżycia osobiste i swoich bliskich z okolic Lwowa wydał w dwóch tomach⁷⁸. Dodatkowo swoje reportaże i wspomnienia z podróży po przedwojennej Małopolsce Wschodniej przedstawił w formie siedemnastu długich listów pisanych od 1 lutego 1995 do 17 marca 2002 r., a adresowanych do Rodziny i Kresowian. Teksty w wyżej wymienionych książkach ubogacił licznymi dokumentami, relacjami, wspomnieniami, rycinami, zdjęciami czarno-białymi i licznymi fotografiami kolorowymi⁷⁹.

W porównaniu z wydaną nieliczną korespondencją współbraci, o wiele korzystniej prezentują się wspomnienia salezjanów pracujących na terenach misyjnych czy też w Polsce. Pierwsze wspomnienia misjonarza z Japonii, ks. Michała Moskwy, ukazały się w 1978 r. nakładem Wydawnictwa Salezjańskiego⁸⁰.

Posługę salezjanów polskich i życie chrześcijan w środowisku muzułmańskim w Libii w dwóch książkach przybliżył czytelnikowi ks. Bernard Duszyński, który pracował tam przez osiemnaście lat, a okresowo był także wikariuszem biskupim⁸¹. Większym dorobkiem pisarskim mogą poszczycić się księża, któ-

⁷⁵ Por. A. Wiśniewski, *Salezjanie w Środzie Śląskiej w latach 1950–2007*, Środa Śląska 2007; tenże, *Salezjańskie duszpasterstwo parafialne w dekanacie lubińskim w latach 1945–1974 za trzech pierwszych rządców Kościoła wrocławskiego ks. infulata dra Karola Milika ks. infulata Kazimierza Lagosza ks. kardynała dra Bolesława Kominka w oparciu o akta IPN we Wrocławiu oraz archiwa akt parafialnych*, Środa Śląska 2011.

⁷⁶ J. Niewęglowski, *Wychowawczo-społeczna działalność salezjanów w Polsce w latach 1898–1989*, Warszawa 2011.

⁷⁷ K. Cichecki, *Moja nowa Ojczyzna. Listy ks. Kazimierza Cicheckiego z lat 1982–2000*, t. 1–2, Warszawa 2010.

⁷⁸ T. Pater, *Oczyrna i sercem. Wieś Rumno w latach 1939–1945*, t. 1–2, Przemyśl 2000.

⁷⁹ Tenże, *Listy o Kresach południowo-wschodnich*, Przemyśl 2004.

⁸⁰ Por. M. Moskwa, *Odblaski. Wspomnienia misjonarza w Japonii*, Łódź 1978.

⁸¹ Por. B. Duszyński, *Wśród wyznawców Allaha*, Gdynia 1997; tenże, *Zwyczaj i obyczaje w Libii na przestrzeni wieków*, Bydgoszcz 2000.

rzy udali się na misje do Zambii. Ks. Andrzej Daniluk, przebywający w Polsce na urlopie zdrowotnym, przygotował do druku interesujące reportaże z tego kraju⁸². Podobnie ks. Jerzy Szurgot podczas rocznej rekonwalescencji w Łądzie opisał niektóre zwyczaje w Zambii oraz posługę duszpasterską i edukacyjno-wychowawczą wśród tubylców tego kraju⁸³. Z okazji 45. rocznicy święceń kapłańskich, ks. Jan Bernaś wydrukował swoje wspomnienia z życia salezjańskiego w Polsce, Zambii i w Stanach Zjednoczonych⁸⁴. Przy pomocy ks. S. Szmida, swoje ciekawe wspomnienia z przyjazdu do Polski z Wileńszczyzny, a później z działalności duszpasterskiej i wychowawczej w Zairze (Kongo) opublikował ks. Władysław Mikulewicz⁸⁵. Do tej grupy o charakterze pamiętnikarskim można włączyć niektóre publikacje ks. B. Kanta, np.: *Tryptyk salezjański czy Moja prywatna księga „Rekordów Guinnessa”*⁸⁶.

7. PODSUMOWANIE

Powyższe przykłady i refleksje na temat historiografii salezjańskiej w Polsce, w tym także uwagi wokół wydarzeń, postaci, dzieł, kultu, stanowią jedynie rzut oka na zainteresowania przeszłością i potrzebą udokumentowania działalności. Większość historyków była i nadal należy do grona tzw. regionalistów, tj. badaczy zajmujących się dziejami Towarzystwa Salezjańskiego. Autor niniejszego opracowania zdaje sobie sprawę z niepełności tego obrazu. Z zakresu głównych obszarów posłannictwa Towarzystwa Salezjańskiego, odczuwa się brak jeszcze publikacji analityczno-syntetycznej o udziale polskich salezjanów w dziele ewangelizacji ludów i narodów na innych kontynentach.

THE DEVELOPMENT OF THE SALESIAN HISTORIOGRAPHY IN POLISH

Summary

It the interwar period, priests and seminarians were educated at universities and other colleges to become teaching staff at Salesian-run schools and Salesian formation houses. After World War 2, Salesians working in university towns took extension or even full-time courses in history. After private education was abolished, a small number of priests studied the history of the Church at the Catholic University of Lublin or the Academy of Theology in Warsaw. The fact that several priests went on to become researchers and academic teachers shows that this kind of work is not marginal but is part of the Salesian youth ministry in Poland.

⁸² Por. A. Daniluk, *Wśród moich czarnych braci*, Warszawa 1994.

⁸³ Por. J. Szurgot, *Afryka — Zambia. Wspomnienia, tradycje, czary*, Warszawa 2005.

⁸⁴ Por. J. Bernaś, *Powołanie z przeszkodami*, Kraków 2004.

⁸⁵ Por. W. Mikulewicz, S. Szmida, *Znad Wilii do Konga*, Kraków 2001.

⁸⁶ Por. B. Kant, *Tryptyk salezjański*, Warszawa 2001; tenże, *Moja prywatna księga „Rekordów Guinnessa”*, Warszawa 2004.

Keywords: Salesians in Poland, Salesian history, Salesian historiography

Nota o Autorze: ks. dr hab. Jan Pietrzykowski SDB, prof. UKSW — kierownik Archiwum Salezjańskiego Inspektorii Warszawskiej, wykładowca historii Kościoła w WSD TS w Łądzie nad Wartą, pracownik dydaktyczno-naukowy UKSW w Warszawie.

Słowa kluczowe: Salezjanie w Polsce, historia salezjanów, historiografia salezjańska